

KWESTIA ROLNA W TEORII WYBORU PUBLICZNEGO

Andrzej Czyżewski¹, Piotr Kulyk²

¹Katedra Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu
Kierownik: prof. dr hab. Andrzej Czyżewski

²Katedra Zarządzania Potencjałem Społecznym Organizacji Uniwersytetu Zielonogórskiego
Kierownik: prof. dr hab. Janina Stankiewicz

Słowa kluczowe: rolnictwo, polityka gospodarcza, kwestia rolna, teoria wyboru publicznego, pogoń za rentą

Key words: agriculture, economic policy, agrarian issue, public choice theory, rent seeking

S y n o p s i s. W artykule przedstawiono współczesne ujęcie kwestii rolnej w teorii wyboru publicznego. Wskazano, że w procesach liberalizacji i globalizacji znaczenie rolnictwa uległo wzmocnieniu, zwłaszcza w wyniku zmian warunków makrootoczenia. Nadal głównym źródłem badań w kwestii rolnej jest specyfika produkcji rolnej i alokowanych w rolnictwie zasobów. Uwzględnienie dorobku teorii wyboru publicznego, w tym koncepcji *rent seeking* nie neguje interwencjonizmu w rolnictwie, natomiast wskazuje na konieczność redukcji asymetrii informacji między podmiotami gospodarczymi. Niedoskonałości alokacji za pośrednictwem państwa są efektem niedoskonałej koordynacji w zakresie wyborów publicznych.

WPROWADZENIE

Rozważania prowadzone wokół roli państwa w gospodarce oraz czynników wyjaśniających podejmowane rozstrzygnięcia w tym obszarze przechodzą kolejne etapy ewolucji. Objasnienia zróżnicowanej wielkości transferów kierowanych za pośrednictwem państwa mogą być prowadzone zgodnie z ekonomią głównego nurtu wokół czynników ekonomicznych lub też zgodnie z teorią wyboru publicznego, teorią regulacji czy nową teorią makroekonomii politycznej w uzupełnieniu o czynniki instytucjonalno-polityczne. Wówczas badania nad rolą polityki gospodarczej i warunków jej stanowienia stają się przedmiotem międzydiscyplinarnych rozważań obejmujących m.in.: ekonomię, politologię i socjologię. Refleksje te są istotne dla polityki rolnej, która w celu rozwiązania nadal żywej kwestii rolnej – w znacznym stopniu operuje transferami budżetowymi i regulacjami. Kolejne reformy systemu finansowego wsparcia rolnictwa w poszczególnych krajach ożywiają debatę nad zasadnością i skutecznością podejmowanych rozstrzygnięć. Nurt instytucjonalno-polityczny wprowadził do tej debaty problem sposobu podejmowania decyzji politycznych oraz udziału poszczególnych grup społecznych w kształtowaniu polityki gospodarczej i wielkości transferów finansowych przepływających pomiędzy podmiotami. Celem artykułu jest przedstawienie przesłanek i warunków interwencjonizmu w rolnictwie w rozwiązywaniu kwestii rolnej przy uwzględnieniu dorobku nurtu instytucjonalno-politycznego, w tym w szczególności teorii wyboru publicznego. Rozważania mają charakter teoretyczno-metodyczny.

WSPÓŁCZESNE UJĘCIE KWESTII AGRARNEJ

Specyfika produkcji rolnej wynika zarówno z roli poszczególnych czynników produkcji zaangażowanych do jej wytworzenia, jak i z samego charakteru gospodarstw rolnych jako podmiotów gospodarczych. Zmiany zachodzące w otoczeniu rolnictwa związane z procesami globalizacji i liberalizacji jeszcze bardziej wzmocniły wiele czynników przyczyniających się do odpływu nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa. Warto zwrócić uwagę na kilka tych, których znaczenie uległo wzmocnieniu. Można w tym zakresie wskazać przede wszystkim na oligopolizację struktur zaopatrzeniowych rolnictwa, przyspieszenie przepływu informacji oraz produktów, a także szybszą implementację postępu technicznego, w tym biologicznego w rolnictwie. W warunkach globalizacji i liberalizacji systemów gospodarczych nastąpiło przyspieszenie procesów koncentracji w otoczeniu rolnictwa znamionujące zwiększenie ich siły przetargowej. Często podważa się nawet sens ekonomiczny niektórych fuzji i połączeń na rynku globalnym, gdyż w ich wyniku nie następowała poprawa efektywności mikroekonomicznej, a jedynie zwiększał się udział firm w rynku [Liberska 2002, s. 42]. Równocześnie przekształcenia strukturalne w rolnictwie nie nadążały za tymi przemianami nawet w warunkach zapewnienia finansowego wsparcia i na przełomie XX i XXI w. uległy spowolnieniu zwłaszcza w krajach wysokorozwiniętych [Kulyk 2013, s. 224-226]. Skutkiem tych zjawisk jest deprecjonowanie rolnictwa i utrzymywanie dysparytetu dochodów w rolnictwie w stosunku do innych segmentów gospodarki [Czyżewski 2007, s. 20-22]. Ponadto, w warunkach globalizacji nasiliło się zjawisko dominacji kapitału finansowego nad kapitałem produkcyjnym [Paunovic, Moreno-Brid 2007-2008]. Kapitał ten nie znajdował zatem produkcyjnego zastosowania i nie prowadził do zwiększenia produkcji ani inwestycji, zatem nie kreował popytu w tych regionach, gdzie powstawały nadwyżki żywności.

Problem dysproporcji dochodowych będący efektem odpływu nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa był często rozwiązywany przez tworzenie krajowych łańcuchów żywnościowych. Miało to ustabilizować warunki wymiany handlowej produktami rolnymi, zmniejszyć stopień asymetrii informacji [Schmitz, Moss, Schmitz 2010, s. 70-72, 469], zapewnić pewność zaopatrzenia dla przetwórstwa i handlu, zmniejszyć tempo rozwierania nożyc cen produktów rolnych. Jednak w procesie globalizacji następowało rozrywanie tych powiązań przez defragmentyzację krajowych łańcuchów żywnościowych dokonywaną przez korporacje szukające najefektywniejszych miejsc pozyskania strategicznych zasobów. Można nawet stwierdzić, iż dotychczasowe związki były (z punktu widzenia efektywności mikroekonomicznej) niekorzystne, jeżeli występowało znaczne przestrzenne zróżnicowanie kosztowe. Ponadto, integratorzy często przerzucali koszty adaptacyjne związane z procesem globalizacji na producentów rolnych [Reardon, Swinnen 2004, s. 516].

Ważnym aspektem przemian rolnictwa były i są zmiany technologiczne. W ich wyniku przyspieszeniu uległy przekształcenia strukturalne, ale przede wszystkim w coraz większym stopniu korzystano z efektów skali. Uzyskiwany w tym procesie wzrost produkcji rolnej pozwalał zaspokajać rosnące potrzeby żywnościowe, lecz napotykał barierę popytową przy niskiej elastyczności cenowej produktów rolnych, prowadził on do rozwierania nożyc cenowych [Czyżewski, Kulyk 2010, s. 209]. W efekcie obniżeniu ulegały korzyści z tytułu wzrostu produkcji, co przynajmniej dla części gospodarstw rolnych oznaczało pogorszenie relacji dochodowych w stosunku do podmiotów z innych sektorów gospodarki. W dotychczasowym procesie globalizacji kluczową rolę odgrywał postęp w biotechnologii, nanotechnologii, mechanizacji, informatyzacji produkcji i dystrybucji, wprowadzając bardziej zaawansowane stadium rolnictwa industrialnego lub realizując koncepcję rolnictwa precyzyjnego. Dzięki

tym innowacjom możliwe było m.in. regulowanie cech produktów rolnych (w pewnym zakresie) i zmniejszenie wrażliwości produkcji rolnej na warunki atmosferyczne. Innowacje te stanowiły swoisty substytut względem chemizacji, osłabiający przewagę środowiskową, tak istotną w produkcji rolnej. Zmiany technologiczne stały się jednym z istotnych determinantów globalizacji, także w rolnictwie. Tworzy to jednak niebezpieczeństwo ograniczenia bioróżnorodności i zachwianie równowagi środowiskowej w tym aspekcie.

Szczególnie istotna jest kwestia ziemi rolnej, która ze względu na swoją specyfikę jest często pomijana w analizach mikroekonomicznych. Ograniczone zdolności wzrostu produktywności, niska mobilność tego zasobu, a także wymogi warunków prowadzenia upraw rolnych sprawiają, iż ziemia stanowi istotną barierę w procesie rozwoju rolnictwa. Przekroczenie określonych warunków prowadzenia działalności gospodarczej może bowiem w tym przypadku prowadzić do degradacji tego zasobu i spadku jego produktywności w rolnictwie czy wręcz wyłączenia z produkcyjnego zastosowania. Dlatego tak ważna jest technika i sposób uprawy ziemi i hodowli zwierząt gospodarskich. W konsekwencji wskazuje się potrzebę budowania nowego systemu żywnościowego, który zapewni równocześnie wzrost produkcji rolnej i bezpieczeństwo żywnościowe, a ponadto nie będzie naruszał ekosystemu, w którym następuje produkcja i konsumpcja żywności.

W warunkach globalizacji rośnie znaczenie zdolności do zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego i zdrowia. Koncepcja rolnictwa zwiększającego nakłady bieżących środków produkcji i utrzymującego ciągle dążenie do wzrostu efektów skali generowała negatywne efekty zewnętrzne. W konsekwencji tych zmian mieliśmy do czynienia z przechodzeniem od tradycyjnych problemów wyżywienia do ich współczesnej, bardziej złożonej formy, związanej z zapewnieniem bezpieczeństwa żywnościowego i zdrowia. Obejmuje ono zarówno możliwość zaopatrzenia w odpowiedni poziom żywności, jak również takie jej cechy jak: poziom energetyczny, skład czy stopień przetworzenia [Mendez i in. 2005, Popkin 2006].

Źródłem trudności w rozwoju rolnictwa jest także przenoszenie impulsów z otoczenia makroekonomicznego do tego sektora. Wahania koniunkturalne [Czyżewski, Mrówczyńska-Kamińska 2011], zmiany w opcjach polityki gospodarczej [Czyżewski, Kułyk 2010], przekształcenia w wymianie handlowej [Kułyk 2009] czy też sytuacja na rynku pracy [Gardner 2005, Woś 1992] to istotne źródła odplywu nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa. Stanowią one zatem ważne ograniczenia dla rozwoju rolnictwa. Zważywszy na wzrost stopnia ich zmienności w warunkach globalizacji należy uznać ich rosnącą rolę w przemianach zachodzących w rolnictwie i kształtowaniu wspomnianej kwestii agrarnej.

Podsumowując, warto podkreślić te czynniki, które tworzą trwałe występujące bariery w rolnictwie a należące do problemu współczesnej kwestii agrarnej. Wśród nich można wymienić: uzależnienie od warunków agroprzyrodniczych mimo dokonującego się postępu technicznego, dominację tradycyjnych produktów w ofercie i znaczną rolę przyzwyczajęń klientów do tych produktów, wydłużony cykl produkcyjny w rolnictwie wpływający na ograniczenie elastyczności strony podażowej, niekompletność rynków powodującą niewłaściwą alokację zasobów ze względu na brak uwzględnienia opłat za dobra publiczne oraz efekty zewnętrzne, wysokie ryzyko i niepewność wpływające na ograniczenie zdolności do optymalizacji procesów inwestycyjnych i konsumpcyjnych, niską elastyczność metod i struktur wytwórczych w rolnictwie, niemobilność czynnika ziemi i ograniczoną mobilność pozostałych czynników produkcji ze względu na specyfikę produkcji rolnej (bariery wyjścia) i dominację rodzinnych gospodarstw rodzinnych w strukturze podmiotowej, w końcu barierę edukacyjną czy demograficzną (starzenie się rolników i ograniczenie populacji na

obszarach wiejskich zainteresowanych pracą w rolnictwie) [Zegar 2008, Czyżewski 2009, Wilkin 2009, Czyżewski, Matuszczak 2011]. Zgodnie z koncepcją Jerzego Wilkina [1986, s. 33-34] kwestia rolna sprowadza się więc do powstania takich problemów, które w sposób istotny wpływają na sytuację całej gospodarki. Można jednak spojrzeć też z drugiej strony, naświetlając problem kwestii agrarnej jako sytuacji, w której na skutek specyfiki rolnictwa i produkcji rolnej pojawia się zjawisko społecznego wykluczenia znacznej części grupy społecznej, jaką są producenci rolni. W konsekwencji problem kwestii agrarnej należy w obecnych warunkach potraktować szerzej jako pewien splot problemów powstających w zakresie reprodukcji w rolnictwie a mających swoje źródło w specyfice tejże produkcji.

TEORIA WYBORU PUBLICZNEGO JAKO PRÓBA WYJAŚNIENIA MECHANIZMU INGERENCJI W ROLNICTWIE

Stosowane rozwiązania oraz zachodzące zmiany w mechanizmie ingerencji państwa w gospodarce możemy rozpatrywać z różnych punktów widzenia. Podejmowane rozstrzygnięcia mają zarówno charakter ekonomiczny, jak i polityczny. Z jednej strony możemy analizować wpływ otoczenia zewnętrznego na sektor rolny uwzględniając warunki makroekonomiczne na poziomie danego kraju, ale także ugrupowań integracyjnych czy gospodarki światowej [Gardner 2005, Czyżewski, Kułyk 2010, Kułyk 2013]. Z drugiej zaś rozważania te możemy uzupełnić o czynniki instytucjonalno-polityczne. Podejmowane bowiem działania w polityce gospodarczej, a zwłaszcza szczegółowe rozwiązania są w jakimś stopniu efektem działań natury politycznej i oddziaływania poszczególnych grup nacisku. Zmiana przepływu nadwyżki ekonomicznej w wyniku oddziaływania instytucji państwowych powoduje działania zmierzające do jej przechwycenia. Koncepcje te wprowadzają rozróżnienie między rentą ekonomiczną a polityczną. Można to przedstawić za pośrednictwem *rent seeking*. Przy czym problem ten ujawnia się zarówno w warunkach optymalizacji za pośrednictwem rynku, gdy nadwyżka ekonomiczna jest przechwytywana przez struktury rynkowe, np. o większym stopniu zmonopolizowania, jak i w wyniku wyborów politycznych. Wprowadzenie instytucji państwowych powoduje zmianę tej sytuacji, choć nie musi oznaczać zwiększenia przepływu nadwyżki ekonomicznej do rolnictwa. Jest to bowiem proces złożony, poddany presji przez poszczególne grupy interesu. Z tego względu w poszczególnych krajach mogą występować zróżnicowane rozstrzygnięcia. Jest to efekt poszukiwania renty politycznej przez poszczególne grupy uczestniczące w przepływie nadwyżki ekonomicznej. Teoria publicznego wyboru obejmuje, odwołując się do czynników instytucjonalno-politycznych, m.in. takie obszary, jak: teorię państwa, reguły głosowania, politykę partyjną, lobbing, biurokrację, politykę grupy interesu, zjawisko *rent seeking*, ekonomiczną teorię ustawodawstwa [Demirbas, Demirbas 2011, s. 17].

W myśl tego podejścia stosuje się porównanie mechanizmu wyborczego do mechanizmu rynkowego lub (jak przedstawia to Jerzy Wilkin [2005, s. 71]) ujmując się mechanizm polityczny w modelu ekonomicznym. Koncepcja ta podkreśla występowanie wielu mankamentów i niedoskonałości alokacji zasobów w warunkach wyborów politycznych. Następuje wówczas maksymalizacja korzyści wybranych grup interesu i powstaje trwała strata społeczna dobrobytu. W konsekwencji, jak stwierdza William Niskanen [2001, s. 269], alokacja dóbr i usług za pośrednictwem państwa jest trwale nieefektywna w stosunku do mechanizmu rynkowego. Działania służące lobbingowi, polityka partyjna, interesy polityczne poszczególnych grup oderwane od reguł ekonomicznych, zjawisko pogoni

za rentą, korupcja stanowią dowody tej nieefektywności. W tym obszarze przywołuje się także liczne paradoksy związane z procesem podejmowania decyzji w instytucjach państwowych i w warunkach demokracji, wskazując na nieefektywność ekonomiczną w równowadze uzyskanej w wyniku tak dokonanych rozstrzygnięć (np.: paradoks Arrowa, Condorceta, Sena¹). Zwiększa to znaczenie samego procesu stanowienia prawa i polityki gospodarczej. Ponadto, działania samych struktur biurokratycznych dążących do maksymalizacji swojego bogactwa [Bevir 2007] i przechwytywania nadwyżki ekonomicznej, a nie realizacji potrzeb społecznych zwielokrotniają koszty renty politycznej i ograniczają renty ekonomiczne. Wówczas alokacja zasobów nie spełnia kryterium Pareto.

W ocenie przechwytywania nadwyżki ekonomicznej analizuje się wpływ różnych grup interesu na decyzje podejmowane przez instytucje państwowe. Zgodnie z koncepcją Mancura Olsona [1965, s. 64-65, 140], małe dobrze zorganizowane i zintegrowane grupy interesu mogą zwiększać swój wpływ na podejmowane rozstrzygnięcia przez instytucje państwowe. Zatem mogą uzyskiwać dodatkową rentę polityczną kosztem innych grup. Równocześnie odwołując się do koncepcji miękkiego państwa Gunnara Myrdala [1975, s. 229] można skonstatować, iż niska zdolność do egzekwowania prawa, korupcja, kartelizacja i nadmiernie rozbudowana biurokracja ograniczają jego skuteczność i zwiększają koszty procesów gospodarczych. Działania regulacyjne i redystrybucyjne państwa, mające na celu podniesienie efektywności alokacji rynkowej mogą być bowiem motywowane preferencjami politycznymi. Teoria grup interesu zaproponowana przez M. Olsona podkreśla możliwość przechwytywania efektów regulacji państwowych (w postaci przepływu nadwyżki ekonomicznej) przez część podmiotów. Jest to w dużej mierze skutek asymetrii informacji. Wskazane w teorii grup interesu uwagi zaprzeczają podstawowemu założeniu gospodarki rynkowej o sile konkurencji i dążeniu do maksymalizacji zysków w systemie rynkowym. W tym przypadku również występuje konkurencja, ale w obszarze politycznym. Problem ten można jednak rozszerzyć do zachowań na rynku, które również niszczą konkurencję między podmiotami i są wyrazem presji na przechwytywanie nadwyżki ekonomicznej, m.in. przez monopolizację struktur czy kartelizację.

Poszukiwanie renty politycznej jest traktowane jako działanie prowadzące do marnotrawstwa zasobów [Tulloch 1967], w przeciwieństwie do maksymalizacji zysku w systemie rynkowym. Tu jednak pomija się warunki i struktury, w których maksymalizacja zysków jest dokonywana. Indywidualizm metodologiczny, tak charakterystyczny dla podejścia neoklasycznego, często pomija korzyści z kolektywnych działań. Wielkość renty politycznej będącej wyrazem strat w dobrobycie społecznym jest trudna do bezpośredniego obliczenia.

¹ Wymienione paradoksy wskazują na słabości mechanizmu wyborczego i przypadkowość w podejmowanych za jego pomocą rozstrzygnięć. Zgodnie z paradoksem Condorceta, kolektywne preferencje wyborców nie są przechodnie, a zatem mogą być cykliczne. W tym przypadku wyborem można manipulować, wpływając m.in. na kolejność poddawanych głosowaniu (rozstrzygnięciom) decyzji. Natomiast zgodnie z paradoksem Arrowa, powstaje konflikt między decyzjami indywidualnymi a decyzjami kolektywnymi, w którego efekcie nie jest możliwe podjęcie racjonalnej decyzji zbiorowej przy równoczesnym zachowaniu racjonalnych decyzji indywidualnych. Stanowi to istotną trudność w optymalizacji funkcji społecznego dobrobytu przy zachowaniu optimum Pareto. Amartya Sen [1970] wykazał natomiast, iż nie istnieje funkcja społecznego dobrobytu, która spełnia równocześnie warunki minimalnego liberalizmu, optymalności Pareto i nieograniczonej dziedziny (tzn. metoda wyboru powinna być określona przy rozważeniu wszystkich możliwych racjonalnych preferencji indywidualnych). Rozważania te odnoszą się do problemu wartościowania funkcji dobrobytu społecznego na drodze wyboru zbiorowego w sytuacji, gdy zgodnie z indywidualizmem metodologicznym optymalizujemy wybory indywidualne. Sprzeczności te stanowią jedno z istotnych źródeł konfliktu pomiędzy decyzjami indywidualnymi i zbiorowymi. Racjonalnie postępujące jednostki nie muszą bowiem zapewniać osiągnięcia optimum społecznego w systemie wyborczym. Nie można bowiem spełnić warunku optimum Pareta.

W Europie jej wartość jest szacowana na 7% dochodu narodowego brutto [Angelopoulos i in. 2009], natomiast w USA na 25% produktu krajowego brutto [Laband, Sophocleus 1992]. Regulacje tworzą ramy instytucjonalne, w wyniku których następuje zmiana przepływu nadwyżki ekonomicznej między podmiotami gospodarczymi. Oddziaływanie przez regulacje państwowe jest tańsze niż próba monopolizacji za pośrednictwem rynku [Stigler 1971]. Ten drugi proces jest bardziej długotrwały i niepewny co do efektów, choć w warunkach globalizacji i liberalizacji uległ wyraźnemu przyśpieszeniu. Regulacje dla indywidualnych podmiotów gospodarczych są na pewnym etapie zorganizowania rynku (w warunkach dużej liczby podmiotów) korzystniejsze od bezpośrednich transferów od podatników, gdyż pozwalają zmniejszyć liczbę beneficjentów. Wprowadzają one warunki retransferu nadwyżki ekonomicznej, a ponadto środki finansowe płyną od konsumentów i mogą być łączone z transferami od podatników. Dopiero po ograniczeniu liczby podmiotów zwiększa się nacisk ze strony potencjalnych beneficjentów do pozyskania transferów od podatników. W efekcie regulacje te prowadzą do nieodwracalnych zmian dobrobytu społecznego.

W podejściu tym istotny jest nie tylko aspekt powstawania i wielkości rent politycznych uzyskiwanych przez poszczególne grupy interesu, ale także problem „jazdy na gapi”. Koszty ponoszone na uzyskanie określonej renty politycznej nie są równomiernie rozłożone na poszczególnych beneficjentów. Może to prowadzić do niedowartościowania działań służących poszukiwaniu renty politycznej. Eliminacja problemu „gapowicza” zwiększa zatem stopień korzyści z tak prowadzonych działań, co tłumaczyłoby związek między koncentracją grup interesu a wielkością uzyskiwanej renty politycznej. Wycena działań związanych z poszukiwaniem tej renty jest niezwykle trudna, gdyż obejmuje nie tylko przepływy samej nadwyżki ekonomicznej uzyskanej w wyniku wprowadzonych regulacji, ale także koszty działań służących pozyskaniu tej renty, również te, które nie przyniosły oczekiwanych efektów. Stanowi to koszt społeczny. Jednak podobnie można odnieść to do działań prowadzonych w systemie rynkowym, które skłaniają konsumenta do podjęcia zakupu określonego dobra (zatem przechwycenia jego nadwyżki ekonomicznej).

Zgodnie z teorią wyboru publicznego dąży się do minimalizacji zakresu nierynkowych decyzji politycznych [Mueller 2003, s. 501]. Przyjmując założenie o nieefektywności działań za pośrednictwem państwa, w tym polityki redystrybucyjnej, dąży się do zmniejszenia udziału państwa w gospodarce, jako czynnika ograniczającego efekt *rent seeking*. Równocześnie zakłada się, iż dystrybucja zasobów wyprodukowanych przez rynek jest społecznie optymalna, co jest jednak znacznym uproszczeniem.

RENT SEEKING VERSUS NIESPRAWNOŚCI MECHANIZMU RYNKOWEGO

Problem zmian w strukturze podziału nadwyżki ekonomicznej wytwarzanej w rolnictwie, jak wcześniej przedstawiono, można w tym aspekcie rozpatrywać przez pryzmat teorii wyboru publicznego, ale z uwzględnieniem jej przepływu w mechanizmie rynkowym. Punktem wyjścia prowadzonych rozważań są niedoskonałości alokacji rynkowej, podkreślane w licznych opracowaniach, prowadzące do powstania kwestii rolnej. Wówczas ingerencja państwa może przywrócić równowagę na wyższym poziomie dobrobytu społecznego. Sama koncepcja ingerencji, choć często budzi kontrowersje, nie jest negowana. Krytykuje się zaś zakres ingerencji i rozwiązania szczegółowe. Wystarczy odwołać się do podejścia Friedricha Hayek’a [1972, s. 224-225], który nie odrzucając potrzeby ingerencji państwa w gospodarkę, zwrócił uwagę na konieczność analizy kosztów i korzyści tak podejmowanych rozstrzygnięć.

Założenie neoklasyczne o samoregulacji cen w grze rynkowej napotyka wiele ograniczeń i prowadzić może do utrwalenia kwestii agrarnej. Podążając za podejściem mikroekonomicznym, można wykazać, iż trudności w optymalizacji podejmowanych działań są wynikiem braku przypisania praw własności lub ich niepełnego określenia [O'Driscoll, Hoskins 2003, s. 6-7]. Uniemożliwia to pełne zastosowanie wyceny mikroekonomicznej w alokacji zasobów. W konsekwencji równowaga staje się suboptymalna i prowadzi do niewłaściwego oszacowania nadwyżki ekonomicznej stanowiącej rentę polityczną. Podjęta interwencja za pośrednictwem instytucji państwa powoduje uzyskanie przywilejów przez określoną grupę podmiotów, ale istotne jest to, czy właściwie wyceniono wszystkie dobra i usługi, które ta grupa dostarcza. Z uwagi na wskazywaną niemożność dokładnego oszacowania wartości dóbr publicznych i efektów zewnętrznych, a także efekt łącznie dóbr publicznych z dobrami prywatnymi, można przyjąć, że wycena dostarczanych produktów zawsze zawiera jakiś element stanowiący dodatkową rentę, która nie jest oparta na rzeczywistym wkładzie w tworzenie dobrobytu społecznego lub ten wkład jest nieoszacowany. W konsekwencji podejmowane rozstrzygnięcia są efektem siły oddziaływania poszczególnych grup podmiotów z uwagi na trudności wyceny wskazanych aspektów. Regulacje takie mogą zatem, w zależności od zdolności do przechwytywania poszczególnych grup nadwyżki ekonomicznej niezgodnie z dostarczonymi produktami, prowadzić do: wzmocnienia, obniżenia lub zastąpienia efektów regulacji rynkowych [O'Driscoll, Hoskins 2006]. Nie oznacza jednak, iż działania państwa są z założenia nieefektywne.

Warto zauważyć, iż prawo wycyzajowe i prawo posiadania na zasadzie kontraktu społecznego wyprzedza prawo stanowione przez państwo [De Soto 2000, s. 182]. Wymiana handlowa zarówno krajowa, jak i zagraniczna, prowadzenie działalności gospodarczej są czynnikami samoistnie wymuszającymi wprowadzenie regulacji państwa. Prawa własności nie miałyby bowiem tak dużego znaczenia, gdyby było możliwe pominięcie zjawiska asymetrii informacji, istnienia dóbr publicznych czy efektów wewnętrznych w rolnictwie. W przeciwnym przypadku stanowią one źródło dodatkowych kosztów, które w warunkach określonych regulacji państwa (w tym ustanowienia praw własności) mogą być ograniczane i zmniejszać koszty transakcyjne. Wówczas ujawniają się słabości braku tych praw. W przypadku braku ochrony praw własności przez instytucje państwa, w tym praw własności rządu i zbiorowych praw obywateli (obejmujących również bogactwa naturalne, także ziemię), rosną koszty transakcyjne procesów gospodarczych [Doucouliagos, Paldam 2008]. Dlatego nie dziwi konstatacja, iż część zasobów w gospodarce rynkowej jest permanentnie alokowana za pomocą mechanizmu politycznego [Buchanan 1997, s. 21]. Teoria wyboru publicznego wyraża krytykę powstawania rent politycznych w systemie gospodarczym i nie dostarcza obiektywnych sposobów rozdziału korzyści i strat z punktu widzenia dobrobytu społecznego. Problemy niedoskonałości rynku mogą mieć charakter makroekonomiczny (np. inflacja, bezrobocie, wahania wzrostu gospodarczego), dlatego w części opracowań właśnie warunki makroekonomiczne są traktowane jako czynniki charakteryzujące stosowane mechanizmy finansowego wsparcia. Podejmowane rozstrzygnięcia są wówczas odpowiedzią na występujące niedoskonałości i stany nierównowagi w otoczeniu makroekonomicznym.

Koncepcja *rent seeking* może się wiązać z tym, że wzrost dochodów jednej z grup prowadzi do obniżenia dochodów innych grup na skutek przepływu nadwyżki ekonomicznej. Jest to efekt wprowadzonych regulacji lub bezpośrednich transferów budżetowych. Oznacza to osłabienie konsensusu społecznego i brak efektywności zgodnie z kryterium Pareto. Ujęcie takie wprowadza dodatkowy kontekst w zakresie wyborów dokonywanych

przez podmioty gospodarcze. Jednak jeżeli do rozważań wprowadzimy dodatkowo kwestię rolną, a także dobra publiczne i efekty zewnętrzne w rolnictwie, to podjęte regulacje nie muszą oznaczać pogorszenia sytuacji części grup, a jedynie uwzględnienie dodatkowych źródeł dochodów, które w warunkach rynkowych nie występowały ze względu na brak wykształcenia określonych rynków lub ich niepełne ukształtowanie i w konsekwencji niedoszacowanie wartości wskazanych dóbr. Nie musi zatem być to gra o sumie zerowej. Gdyż dzięki uwzględnieniu możliwości ekosystemu, a także wartości społecznych możliwe jest osiągnięcie wyższego poziomu dobrobytu społecznego nie tylko bieżącego, ale także przyszłego. Nadmierna degradacja części zasobów naturalnych mogłaby ograniczyć tempo wzrostu gospodarczego w przyszłości, zwłaszcza że część efektów zewnętrznych w rolnictwie ujawnia się z pewnym opóźnieniem. Ponadto, działania związane z poszukiwaniem renty politycznej mogą, wbrew wcześniejszym ocenom, prowadzić także do wzrostu społecznego dobrobytu [Baylis, Rausser 2001]. Można to tłumaczyć efektem ujawnienia występujących preferencji społecznych właśnie poprzez istnienie grup interesu, a także zmniejszenie stopnia asymetryczności informacji na drodze konfliktu pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi. Również nakłady związane z monopolizacją i obroną przed monopolizacją są funkcją potencjalnych transferów [Tulloch 1967].

Rozważania związane z poszukiwaniem renty można rozszerzyć także na inne procesy. Zjawisko to występuje w każdym nieekwiwalentnym przekazywaniu wartości (np. w procesie darowizny, nagród, zapisów spadkowych [Buchanan 1984]). Powstają ponadto dylematy pomiędzy racjonalnością indywidualną i zbiorową. Optymalizacja indywidualnych zachowań nie musi prowadzić do zwiększenia racjonalności zbiorowej. W tym rozumieniu kartelizacja czy monopolizacja jest mechanizmem koordynacji rynku pozwalającym obniżyć koszty działania na rynku. W efekcie podmioty gospodarcze osiągają wyższe zyski z tytułu quasi-renty monopolowej. Podmioty takie maksymalizują bowiem własną wiązkę celów [Klimczak 2005, s. 19] odmienną od celów kolektywnych (społecznych).

Warto zwrócić uwagę na mnogość i różnorodność efektów zewnętrznych związanych z rolnictwem. Zgodnie z koncepcją Emanuela Savasa [1992, s. 68] punktem wyjścia w rozważaniach nad rolą państwa i mechanizmu rynkowego w gospodarce jest określenie wielkości i struktury dóbr i usług potrzebnych społeczeństwu oraz ich cech wyłączności i właściwości konsumpcyjnych. Powstaje problem łącznej alokacji dóbr publicznych, społecznych i rynkowych. Uwzględnienie dóbr publicznych i negatywnych efektów zewnętrznych oznacza zmniejszenie nacisku na wzrost produktywności rolnictwa.

Polityczny sposób dostarczania dóbr i usług jest jednak uzasadniony, gdy rynkowy mechanizm nie jest możliwy. Obejmuje to następujące działania:

- ilość dostarczanych dóbr publicznych,
- wybór dóbr publicznych ważnych z punktu widzenia interesu społecznego,
- wybór systemu instytucjonalnego, który zagwarantuje dostarczanie dóbr publicznych.

Obecnie dostarczanie dóbr publicznych na obszarach wiejskich napotyka wiele trudności. Szczególnie ważne jest ukształtowanie skutecznego publicznego mechanizmu przydziału transferów za dostarczanie dóbr publicznych i ulepszenie nieracjonalnej struktury ich dostępu. Decyzje dokonywane w obszarze dóbr publicznych są podejmowane w kolektywnym procesie. Dlatego wymykają się mikroekonomicznej ocenie opartej na zasadzie indywidualizmu metodologicznego. Jest to pewien dysonans w stosunku do indywidualizmu metodologicznego charakterystycznego m.in. w teorii wyboru publicznego. Jak wskazuje Peter Jackson [1987, s. 7], sektor publiczny może skutecznie interweniować w gospodarkę, by poprawić nieefektywności i niedoskonałości, które są właśnie wynikiem alokacji rynkowej.

Racjonalne wykorzystanie rzadkich zasobów tkwiących w obszarach wiejskich prowadzi do ograniczenia produktywności produkcji rolnej na skutek uwzględnienia rent środowiskowych. Podejście takie nie musi być konkurencją dla modelu industrialnego, zwłaszcza w warunkach niedożywienia znacznej części ludności i wzrostu liczby ludności w ujęciu globalnym. W wyniku reorientacji w paradygmatach polityki rolnej obserwuje się spadek intensywności produkcji rolnej w regionach, w których we wcześniejszym okresie dominował industrialny model i równocześnie nastąpiła redukcja negatywnych efektów zewnętrznych oraz stwierdzono pozytywny tego wpływ na przemiany wzrostu gospodarczego [Sinabell 2008]. Powstaje wręcz potrzeba ograniczenia efektywności produkcyjnej w ramach modelu industrialnego z uwagi na generowanie niekorzystnych efektów zewnętrznych, a także nadmierną rozbudowę części sektorów dostarczających dobra prywatne do produkcji rolnej [Wilkin 2009]. Prowadzi to do nieefektywnej alokacji zasobów. Ograniczenie wzrostu produktywności nie musi jednak oznaczać pogorszenia dobrobytu społecznego ani też ograniczenia dochodów gospodarstw rolnych. Konieczne jest uwzględnienie potrzeb ekosystemu, w którym dokonuje się produkcja, ale także konsumpcja dóbr dostarczanych przez rolnictwo. Wprowadzenie odpowiednich retransferów budżetowych spowoduje zmianę w podziale dochodu, jeśli uwzględnić także wskazane niedoskonałości alokacji rynkowej. Wówczas wycena dóbr wytwarzanych w gospodarstwach rolnych pozwoli uzyskać dodatkowy dochód, stanowiący wynagrodzenie za zmniejszenie tempa wzrostu produktywności w rolnictwie. Trzeba jednak pamiętać, iż występujące zróżnicowania w zakresie potrzeb społecznych, a także wskazanego znaczenia produkcji i konsumpcji w ekosystemie przesądzają o dysproporcjach w stosowanych rozwiązaniach w finansowym wsparciu rolnictwa. Oznacza to zatem, iż uniwersalna polityka finansowego wsparcia nie może rozwiązać występującej kwestii rolnej w różnych obszarach geograficznych. Przedstawione rozważania nie negują samej koncepcji transferów do sektora rolnego. Natomiast dowodzą, iż w polityce redystrybucyjnej w stosunku do rolnictwa zachodzi konieczność złożenia: efektywności ekonomicznej, społecznej i politycznej [Buchanan 1997, s. 21-22].

Rozważania te rozwinięto w nowej makroekonomii politycznej obejmującej m.in. teorię racjonalnych różnic programowych i teorię politycznego cyklu koniunkturalnego. [Alesina, Passarelli 2010, s. 4-6]. Koncepcje te wprowadzają jako zalecenie w zakresie redystrybucyjnej polityki państwa stosowanie stałych reguł, co jednak spotyka się z pewnymi ograniczeniami. Polityka oparta na stałych regułach staje się przewidywalna i w tym sensie podatna na działania spekulacyjne. Pojawiają się dodatkowe działania adaptacyjne samych podmiotów gospodarczych działających w ramach takiego obszaru redystrybucji. Zatem może to prowadzić do większej skłonności do ryzyka ze względu na wyższy poziom otrzymywanych retransferów, niezależnych często od warunków rynkowych. Stąd pojawia się dążenie do większego uzależnienia transferów od sytuacji rynkowej.

Utrzymanie stałych reguł w polityce gospodarczej w tym przypadku także rolnej ma w założeniu tych teorii prowadzić do zmniejszenia zjawiska *rent seeking*. Ograniczyć ma bowiem rolę krótkookresowych wpływów i działań pojedynczych podmiotów czy grup interesu. Poważny problem stanowią także gwałtowne i nieoczekiwane szoki podażowe, które w przypadku rynków rolnych są zjawiskiem bardzo charakterystycznym. Należy nawet oczekiwać zwiększenia częstotliwości i skali wspomnianych szoków w przyszłości ze względu na opisywany w wielu opracowaniach efekt zmian klimatycznych. Przewidywalna polityka może w tej sytuacji okazywać się mało skuteczna, co jest np. widoczne w warunkach stosowania instrumentów podtrzymywania cenowego, które nie wyeliminowały wahań cenowych na rynkach rolnych, w tym choćby powszechnie znanego cyklu świńskiego, a generowały znaczne koszty ponoszone zarówno przez podatnika, jak i konsumenta.

WNIOSKI

Przeprowadzone rozważania nad problemem kwestii rolnej i jej miejsca w teorii wyboru publicznego pozwalają wskazać na kilka wniosków:

1. Problem kwestii rolnej, mimo zachodzących przekształceń zarówno w samym rolnictwie, jak i jego otoczeniu, jest nadal aktualny, choć podlega określonym zmianom ze względu na warunki, w jakich powstają bariery rozwojowe rolnictwa.
2. Proces globalizacji nie tylko nie zlikwidował części tych barier, ale wręcz spowodował ich wzmocnienie, zwiększając niestabilność otoczenia i przyspieszając przepływ zasobów i produktów między rynkami. Duże znaczenie mają niestabilne warunki makroekonomiczne, które powodują zwiększenie ryzyka w sektorze rolnictwa.
3. Teoria wyboru publicznego oraz koncepcja *rent seeking* stanowią ważną przesłankę do badania struktur instytucjonalnych finansowego wsparcia rolnictwa. Nie są przy tym przeciwwagą dla analizy czynników ekonomicznych, ale ważnym jej uzupełnieniem. Opiswane w niej warunki, w jakich dokonuje się rozstrzygnięć oraz realizuje politykę gospodarczą, stanowią istotną przesłankę do rozważań nad kształtem stosowanego instrumentarium i celami w polityce rolnej. Ważna jest zatem jej transparentność, celowość i dostosowanie do zakładanych celów tak, aby ograniczyć zjawisko *rent seeking* i niewłaściwą alokację zasobów.
4. Nie neguje się potrzeby stosowania mechanizmu finansowego wsparcia rolnictwa. Podkreśla natomiast, iż zmusza on do większej dyscypliny w jego stanowieniu i realizacji. Skłania też do łączenia go z mechanizmem rynkowym zwłaszcza tam, gdzie jest możliwe jednoznaczne przypisanie praw własności i nie powstają dobra publiczne, dla których nie można ukształtować rynków opartych na prawach własności.
5. Podejście stosowane w teorii wyboru publicznego ma charakter mikroekonomiczny oparty na zasadzie ograniczonej racjonalności i indywidualizmie metodologicznym. Takie ujęcie jest szczególnie zasadne w przypadku, gdy równowaga może zostać osiągnięta za pośrednictwem mechanizmu rynkowego. Wówczas rzeczywiście ingerencja państwa wprowadza nieefektywną alokację zasobów i kreuje powstanie renty politycznej, która nie może zostać zbilansowana rentami ekonomicznymi. Jest to podejście interdyscyplinarne, bazujące na różnych czynnikach, przy czym ważne jest uwzględnienie horyzontu czasowego w stosunku do prowadzonych rozważań. Natomiast powstające niedoskonałości w alokacji zasobów przez państwo w znacznym stopniu można tłumaczyć efektem niedoskonałej koordynacji na obszarach politycznych wyborów.

LITERATURA

- Alesina A., Passarelli F. 2010: *Regulation versus Taxation*, National Bureau of Economic Research.
- Angelopoulos K., Philippopoulos A., Vassilatos V. 2009: *The social cost of rent seeking in Europe*, „European Journal of Political Economy”, no. 2, s. 280-299.
- Baylis K., Rausser G. 2001: *Rules, policy and rent seeking: A cross-border comparison*, „Canadian Journal of Agricultural Economics”, vol. 49, no. 4, s. 493-504.
- Bevir M. 2007: *Public Governance, vol. I, Theories of Governance*, SAGE Publications London.
- Buchanan J.M. 1984: *The Ethical Limits of Taxation*, „Scandinavian Journal of Economics”, Wiley Blackwell, vol. 3, no. 2, s. 339-359.
- Buchanan J.M. 1997: *Finanse publiczne w warunkach demokracji: systemy fiskalne a decyzje indywidualne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Czyżewski A. (red.). 2007: *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej*, Wyd. AE w Poznaniu.
- Czyżewski A. (red.). 2009: *O potrzebie koordynacji procesów globalizacji i polityki makroekono-*

- micznej względem rolnictwa*, Instytut Nauk Ekonomicznych PAN, Warszawa, s. 73-116.
- Czyżewski A., Kułyk P. 2010: *Relacje między otoczeniem makroekonomicznym a rolnictwem w krajach wysoko rozwiniętych i w Polsce w latach 1991-2008*, „*Ekonomista*”, nr 2, s. 189-214.
- Czyżewski B., Mrówczyńska-Kamińska A. 2011: *Przepływy galezyowe i podział rent w sektorze rolno-żywnościowym w Polsce w latach 1995-2005*, „*Ekonomista*” nr 2, s. 203-233.
- Czyżewski, A., Matuszczak, A. 2011: *The dilemmas of the agrarian issues in the panorama of history the mechanism of farms discriminations*, „*Management*”, nr 2, s. 414-461.
- De Soto H. 2000: *The mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*, New York.
- Demirbas D., Demirbas S. 2011: *Role of the State in Developing Countries: Public Choice versus Schumpeterian Approach*, „*Business and Economics Research Journal*”, vol. 2, no 1, 2.
- Doucouliaigos H., Paldam M. 2008: *Aid effectiveness on growth: A meta study*, „*European Journal of Political Economy*”, no. 24, s. 1-24.
- Pasour E.C. 1987: *Rent Seeking: Some Conceptual Problems and Implications*, „*Review of Australian Economics*”, no. 1, s. 123-145.
- Gardner B.L. 2005: *Causes of Rural Economic Development*, „*Agricultural Economics*”, vol. 32, no. 1, s. 21-41.
- Hayek F.A. 1972: *The Constitution of Liberty*, Gateway, Chicago.
- Jackson P.M. 1987: *The Role of Government in Changing Industrial Societies: A Schumpeter Perspective*, University of Leicester Discussion Paper No. 60.
- Klimczak B. 2005: *Uwagi o powiązaniach między standardową ekonomią i nową ekonomią instytucjonalną*, [w] *Nowa ekonomia instytucjonalna. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, S. Rudolf (red.), Kielce.
- Kułyk P. 2009: *Współzależności międzynarodowe w retransferze nadwyżki ekonomicznej*, „*Roczniki Naukowe SERiA*”, t. XI, z. 3, s. 208-213.
- Kułyk P. 2013: *Finansowe wsparcie rolnictwa w krajach o różnym poziomie rozwoju gospodarczego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
- Laband D.N., Sophocleus J.P. 1992: *An estimate of resource expenditure on transfer activity in the United States*, „*Quarterly Journal of Economics*”, no. 107, s. 959-983.
- Liberska B. (red.). 2002: *Globalizacja. Mechanizmy i wyzwania*, PWE, Warszawa.
- Mendez M.A., Monteiro C.A., Popkin B.M. 2005: *Overweight exceeds underweight among women in most developing countries*, „*American Journal Clinical Nutrition*”, vol. 81, no. 3, s. 714-721.
- Mueller D. 2003: *Public Choice III*, Cambridge University Press.
- Myrdal G. 1975: *Przeciw nędzy na świecie: Zarys światowego programu walki z nędzą*, Warszawa. NBER Working Papers no. 16413.
- Niskanen W.A. 2001: *Bureaucracy*, [w] *The Elgar Companion to Public Choice*, W.F. Shughart, L. Razzolini (red.), Edward Elgar Publishing Limited.
- O'Driscoll G.P., Hoskins L. 2003: *Property Rights: The Key to Economic Development*, W.F. Shughart, L. Razzolini (red.), „*Cato Policy Analysis*”, no. 482, Washington.
- O'Driscoll G.P., Hoskins L. 2006: *The Case for Market-Based Regulation*, „*Cato Journal*”, vol. 26, no. 3, s. 469-487.
- Olson M. 1965: *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Harvard University Press, Cambridge.
- Paunovic I., Moreno-Brid, J.C. 2007-2008: *Global Imbalances and Economic Development Economic Policymaking by Leftist Governments in Latin America*, „*International Journal of Political Economy*”, vol. 36, no. 4, s. 53-70.
- Popkin B.M. 2006: *Global nutrition dynamics: the world is shifting rapidly toward a diet linked with noncommunicable diseases*, „*The American Journal of Clinical Nutrition*”, vol. 84, no. 2, s. 289-298.
- Reardon T., Swinnen J.F.M. 2004: *Agrifood Sector Liberalisation and the Rise of Supermarkets in Former State-controlled Economies: A Comparative Overview*, „*Development Policy Review*”, vol. 22, no. 5, s. 515-523.
- Savas E.S. 1992: *Prywatyzacja. Klucz do lepszego rządzenia*, PWN, Warszawa.
- Schmitz A., Moss C.B., Schmitz T.G. 2010: *Agriculture Policy, Agribusiness and Rent-Seeking Behaviour*, University of Toronto Press, Toronto.
- Sen A.K., 1970: *The impossibility of a Paretian liberal*, „*Journal of Political Economy*”, vol. 78, no 1, s. 152-157.

- Sinabell F. 2008: *To What Extent is Rural Development a Joint Product of Agriculture? Overview and Policy Implications*, [w] *Multifunctionality in Agriculture: Evaluating The Degree of Jointness, Policy Implications*, OECD, Paris.
- Stigler G.J. 1971: *The Theory of Economic regulation*, „The Bell Journal of Economics and Management Science”, vol. 2, no 1, s. 3-21.
- Tullock G. 1967: *The welfare costs of tariffs, monopolies, and theft*, „Western Economic Journal”, vol. 1, s. 45-53.
- Wilkin J. 1986: *Współczesna kwestia agrarna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wilkin J. 2009: *Rolnictwo – funkcje teraz i w przyszłości*, „Pomorski Przegląd Gospodarczy”, t. 42, nr 3, s. 15-18.
- Wilkin J., 2005, *Teoria wyboru publicznego. Wstęp do ekonomicznej analizy polityki i funkcjonowania sfery publicznej*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Woś, A. 1992: *Interakcje między rolnictwem a gospodarką narodową*, „Ekonomista”, nr 5-6, s. 657-668.
- Zegar J.S. 2008: *Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 99-105.

Andrzej Czyżewski, Piotr Kulyk

THE AGRARIAN ISSUE IN THE PUBLIC CHOICE THEORY

Summary

In the article we presented the modern approach to the agrarian question. We have shown that the processes of globalization and liberalization have increased the role of the agrarian issue, especially as a result of changes in the macroeconomic environment. Despite ongoing changes, the main source of the agrarian issue is the specificity of allocated farming and agricultural resources. The public choice theory points to the need to reduce the asymmetry of information between operators. Imperfections of state allocation are the result of imperfect coordination of public choice.

Adres do korespondencji
prof. dr hab. Andrzej Czyżewski
Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Wydział Ekonomii
Katedra Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej
Al. Niepodległości 10, 61-875 Poznań
e-mail: a.czyzewski@ue.poznan.pl

dr Piotr Kulyk
Uniwersytet Zielonogórski
Wydział Ekonomii i Zarządzania
Katedra Zarządzania Potencjałem Społecznym Organizacji
ul. Podgórna 50 budynek A-0, 65-246 Zielona Góra
e-mail: piotrkulyk@wp.pl